

ОСОБЛИВА ПРИРОДА ОКРЕМОЇ ДУМКИ СУДДІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

УДК 342.565.2

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlichjournal-2023-7.02>

ОЛЕНА БІЛОСКУРСЬКА

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри публічного права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна

o.biloskurska@chnu.edu.ua

ORCID 0000-0003-1005-2165

Анотація. У статті здійснюється правовий аналіз юридичних позицій учених у галузі конституційного права щодо бачення та трактування ними проблематики інституту окремої думки судді Конституційного Суду України.

Зазначено, що у національній правовій системі інститут окремої думки судді конституційної юстиції є ґрунтовним інструментом забезпечення внутрішньої незалежності кожного судді Конституційного Суду України. Наголошується, що можливість судді самостійно, публічно висловлювати свою незгоду з більшістю, навіть у разі ймовірного негативного впливу на себе, дозволяє судді органу конституційної юстиції ідентифікувати себе як незалежного суб'єкта.

Звертається увага, що окрема думка судді Конституційного Суду України сприяє науковій дискусії, вказує на окремі недоліки рішення, спонукає до втручання та деталізації питання і може слугувати моделлю для виправлення помилок у майбутньому. Окрема думка судді органу конституційної юстиції є відображенням правової позиції судді у певній конкретній справі та не є самостійним актом Конституційного Суду України і не виступає джерелом конституційного права.

Наголошено, що наявні певні розбіжності у поглядах учених та практиків щодо бачення окремої думки судді Конституційного Суду України як гарантії незалежності судді, а тому відповідно у сучасних правових реаліях є потреба у подальших наукових дослідженнях цього аспекту.

Автор доходить висновку, що в літературі виокремлюють декілька підходів до дослідження правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України, а саме як: форма висловлення незгоди, як право судді на заперечення щодо змісту прийнятого рішення Конституційного Суду України чи окремих положень; як елемент судового рішення, який не має обов'язкової юридичної сили та не передбачає настання юридичних наслідків; як гарантія незалежності судді Конституційного Суду України; як вагомий складник розвитку конституційно-правової доктрини та джерело наукового пізнання.

Ключові слова: окрема думка судді, Конституційний Суд України, конституційна юстиція, судові рішення, рішення Конституційного Суду України, виконання рішень Конституційного Суду України, незалежність суддів, конституційне провадження, свобода слова, правова доктрина.

THE SPECIAL NATURE OF THE SEPARATE OPINION OF THE JUDGE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

UDC 342.565.2

DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlichjournal-2023-7.02>

OLENA BILOSKURSKA

PhD in Law, Docent,

Associate Professor of the Department of Public Law

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

o.biloskurska@chnu.edu.ua

ORCID 0000-0003-1005-2165

Abstract. The article provides an analysis of the legal positions of scholars in the field of constitutional law regarding their vision and interpretation of the issue of the institution of a separate opinion of a judge of the Constitutional Court of Ukraine.

It is noted that in the national legal system, the institution of a separate opinion of a judge of constitutional justice is a thorough tool for ensuring the internal independence of each judge of the Constitutional Court of Ukraine. It is emphasized that the ability of a judge to independently and publicly express his disagreement with the majority, even with a possible negative influence on himself, allows a judge of a body of constitutional justice to identify himself as an independent subject.

Attention is drawn to the fact that the dissenting opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine contributes to the scientific discussion, points out certain shortcomings of the decision, prompts intervention and detailing of the issue and can serve as a model for correcting errors in the future. A separate opinion of a judge of a body of constitutional justice is a reflection of the judge's legal position in a specific case and is not an independent act of the Constitutional Court of Ukraine and does not act as a source of constitutional law.

It is emphasized that there are certain disagreements in the views of scientists and practitioners regarding the vision of a separate opinion of a judge of the Constitutional Court of Ukraine as a guarantee of a judge's independence, and therefore, in modern legal realities, there is a need for further scientific research into this aspect.

The author comes to the conclusion that several approaches to the study of the legal nature of the separate opinion of a judge of the Constitutional Court of Ukraine are distinguished in the literature, namely, as: the form of expressing disagreement, as the judge's right to object to the content of the adopted decision of the Constitutional Court of Ukraine or individual provisions; as an element of a court decision that does not have binding legal force and does not provide for the onset of legal consequences; as a guarantee of the independence of the judge of the Constitutional Court of Ukraine; as a significant component of the development of constitutional and legal doctrine and a source of scientific knowledge.

Key words: separate opinion of the judge, Constitutional Court of Ukraine, constitutional justice, court decision, decision of the Constitutional Court of Ukraine, execution of decisions of the Constitutional Court of Ukraine, independence of judges, constitutional proceedings, freedom of speech, legal doctrine.

Інститут окремої думки судді конституційної юстиції як в Україні, так і в інших країнах світу є важливим показником демократизації конституційної юстиції в країні, що свідчить про справжню незалежність суддів. Конкретна думка судді стає відображенням свободи у судових рішеннях. Як зазначає С. Шевчук, «окрема думка судді... є важливим інструментом діалогу про нагальні питання у демократичному суспільстві» [1]. Можливість судді самотійно, публічно висловлювати свою незгоду з більшістю, навіть у разі ймовірного негативного впливу на себе, дозволяє судді ідентифікувати себе як незалежного суб'єкта та представника судової влади. Різноманіття поглядів серед суддів є нормою в колегіальному прийнятті рішень, що особливо актуально у сучасному світі, де визнання різних точок зору сприяє більш глибокому розумінню правових питань. Відповідно, дослідження ролі інституту окремої думки судді Конституційного Суду України (далі – КСУ) є нагальним і таким, що вотребуване часом та подіями сьогодення.

Питання інституту окремої думки судді Конституційного Суду України перебуває у стані еволюції та ґрунтовного наукового дослідження. Останніми роками у вітчизняній юридичній науці деяким аспектам проблематики інституту окремої думки судді приділяли увагу у своїх наукових працях і вчені, і безпосередньо діючі або у відставці судді Конституційного Суду України, а саме: О. Бориславська, О. Водяніков, В. Городовенко, А. Куп'янська, І. Левандовська, В. Лемак, Д. Лилак, О. Намясенко, Т. Подорожна, М. Савчин, Г. Санагурська, І. Сліденко, Т. Слїнько, О. Совгіря, М. Сподарик, П. Стецюк, М. Тесленко, Є. Ткаченко, Т. Хмарук, Г. Христова, І. Шевчук., С. Шевчук та інші. Попри наявні наукові напрацювання, правовий аналіз питання окремої думки судді Конституційного Суду України потребує більш детального, систематичного та комплексного розгляду.

Метою наукового дослідження є комплексний аналіз правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України у сучасних правових реаліях.

Уміння судді обґрунтовано висловлювати свою позицію перед суспільством є ключовим аспектом його внутрішньої незалежності. Суддя, який має власну думку щодо права і закону, виявляє свою готовність приймати відповідальність за свої рішення та дії. Згідно з пунктом 24 Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Щодо окремих думок у конституційних судах» зазначається, що «окремі думки є вираженням свободи слова та незалежності судді від його чи її колеґ-суддів... Окремі думки гарантують особисту недоторканність і гідність тих, хто залишається в меншості, і дозволяють суддям ухвалювати рішення, керуючись своєю совістю, а не відповідно до думки більшості» [2].

Згідно з положеннями ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України» [3] та § 74 Регламенту Конституційного Суду України [4] «Суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження, може викласти окрему думку... Суддя викладає окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному вебсайті Суду».

На думку провідних науковців і практиків: «Окрема думка є тим маркером, який визначає подальшу науково-практичну дискусію, формує дискурс суспільно-політичного діалогу з важливих конституційних питань, який відбувається на різних рівнях і між різними групами: суддями Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції, законодавцями, урядовими юристами та всією небайдужою громадськістю. Адже особливістю конституційної юстиції завжди є те, що головним у цьому дискурсі є народ як носій установчої влади. І в рамках такого діалогу значення окремої думки є особливим» [5, с. 54–55]. Суддя Конституційного Суду України В. Городовенко зазначає, що «окрема думка є результатом творчого осмислення суддею Конституційного Суду України предмета конституційного провадження, що формується на правових та світоглядних поглядах судді з урахуванням демократизму конституційного провадження та гарантій внутрішньої незалежності судді Конституційного Суду України» [6, с. 17].

У науковій юридичній літературі можна виокремити такі підходи до правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України. Так, у «Юридичній енциклопедії» зазначено, що «окрема думка судді – процесуальна форма викладу незгоди одного із суддів з рішенням суду загалом» [7, с. 251]. На думку І. Сліденко, «окрема думка судді є формою визначення власної позиції судді в разі незгоди з прийнятим (наданим) рішенням (висновком) або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення (висновку)» [8, с. 169]. Такого ж висновку доходять і інші вчені, а саме Д. Лилак [9, с. 134] та І. Шевчук [10, с. 162]. Також серед іноземних науковців хочемо виокремити міркування О. Холмса, який запропонував у найбільш широкому сенсі визначити окрему думку судді як «офіційно виражену суддею думку, що не збігається з позицією більшості щодо висновків рішення або їх обґрунтування» [11, с. 3]. Отже, як бачимо, значна частина вчених-конституціоналістів розглядає окрему думку судді органу конституційної юстиції як форму висловлення незгоди, як право судді на заперечення щодо змісту прийнятого рішення Конституційного Суду України чи окремих положень.

Інший підхід, що трапляється в юридичній літературі, – це розгляд окремої думки судді Конституційного Суду України як елементу судового рішення, який не має обов'язкової юридичної сили та не передбачає настання юридичних наслідків. Так, зокрема, деякі науковці наголошують, що «окрема думка не є одноособовим актом Конституційного Суду України, оскільки вона виноситься суддею від власного імені, виступає його особистою позицією у справі та не породжує юридичних наслідків» [12, с. 97]; «окрема думка судді Конституційного Суду України не має обов'язкового значення і відповідно не породжує юридичних наслідків та не може розглядатися як джерело права» [13, с. 144]. А. Куп'янська у своєму дисертаційному дослідженні визначає особливу думку судді конституційної юстиції як «факультативний, структурно-функціональний елемент судового рішення, що введений у текст рішення або додається до нього у вигляді окремого документа, який не має обов'язкової юридичної сили, проте існує в нерозривному логічному, семантичному і структурному зв'язку з основним судовим рішенням, що визначає його зміст і контекст та відрізняється індивідуальною аргументацією, емоційністю, образністю й оціненістю» [14, с. 197]. Тобто із вищевикладених міркувань науковців можна дійти висновку, що окрема думка судді Конституційного Суду України є відображенням правової позиції судді у певній конкретній справі та не є самостійним актом Конституційного Суду України і не виступає джерелом конституційного права.

Слід звернути увагу і на ще один підхід до правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України, а саме як умови, гарантії незалежності. О. Намясенко зауважує, що «право судді Конституційного Суду України на окрему думку є однією з найсуттєвіших гарантій його незалежності, як зовнішньої – від законодавчої та виконавчої влади, так і внутрішньої» [15, с. 187]. В. Городовенко відстоює думку про те, що «право судді викласти свою окрему думку ... підкреслює демократизм конституційного провадження та гарантії внутрішньої незалежності судді Конституційного Суду України» [6, с. 16]. Натомість І. Левандовська, ґрунтовно проаналізувавши переваги та недоліки окремої думки судді як гарантії незалежності (виокремивши серед переваг захист від тиску колег, захист від політичного тиску, «інтелектуальну цілісність» та особисту недоторканність, а серед недоліків – порушення фундаментальної гарантії незалежності суддів – таємниці нарадчої кімнати, можливість тиску

політичних сил, громадськості та ЗМІ на органи конституційного контролю, перетворення на механізм для задоволення власних амбіцій членів органу конституційного контролю), узагальнює, що «в українських політико-правових реаліях не варто розглядати окрему думку судді КСУ як гарантію незалежності. На сьогодні ця гарантія несе у собі суттєві загрози для інституційної незалежності органу, адже за допомогою неї здійснюється безпосередній тиск на її членів» [16, с. 100]. Очевидно, що наявні певні розбіжності у поглядах учених та практиків щодо бачення окремої думки судді Конституційного Суду України як гарантії незалежності судді, а тому відповідно доцільно здійснювати подальші наукові дослідження як на теоретичному рівні, так і вдосконалювати на нормативному рівні.

Доцільно також звернути увагу на міркування вчених-конституціоналістів з приводу того, що окрема думка судді Конституційного Суду України має також і доктринальне значення. Такої наукової позиції дотримуються, зокрема, Г. Христова [12, с. 99], І. Шевчук [10, с. 162], Т. Слінько, Є. Ткаченко [17, с. 58], В. Городовенко [6, с. 13], А. Куп'янська [14, с. 192]. Ми також підтримуємо такий підхід, оскільки з метою належної аргументації особистої думки судді Конституційного Суду України нерідко посиляється на висновки правової доктрини. Зауважимо, що Конституційний Суд України в окремих своїх рішеннях офіційно використовує положення та висновки наукових досліджень учених-конституціоналістів. У такому випадку доктринальні ідеї та підходи виступають мірою правомірної поведінки та отримують підтримку з боку держави. Отож, окрема думка судді Конституційного Суду України є результатом наукових обґрунтувань, джерелом наукового пізнання, оскільки є відображенням особистої позиції судді, яка побудована на правовому аналізі понятійно-категоріального апарату.

Хочемо також звернути увагу і на те, що в контексті виконання рішень та висновків Конституційного Суду України важливим є не лише питання щодо процедури виконання, а також належне виконання всіх етапів механізму конституційного провадження, де окрема думка судді теж відіграє вагомe значення. М. Сподарик під час одного із наукових семінарів звернула увагу, що «Останнім часом практично кожне рішення чи висновок Конституційного Суду України приймаються у супроводі декількох окремих думок, що можна вважати сигналом, який свідчить про існування проблем не лише в конституційному правосудді, а й у законодавчих та державотворчих процесах загалом... Окрема думка неабияк впливає на якість колегіальних рішень Суду, адже сам факт їх існування змушує більшість ретельно виписувати аргументацію, враховуючи всі аспекти правової проблеми. Також, будучи інструментом налагодження діалогу з професійною спільнотою, органами державної влади та і суспільством загалом, окрема думка заохочує до юридичної дискусії, вказуючи на можливі помилки і недоліки рішення, попереджуючи про потенційні проблеми у майбутньому, які можуть виникнути як наслідок прийняття такого рішення» [18], тобто видається, що окрема думка судді також є попередженням про можливість існування проблем у майбутньому під час виконання такого рішення Конституційного Суду України.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок про особливу природу окремої думки судді Конституційного Суду України. В науковій юридичній літературі виокремлюють декілька підходів до дослідження правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України, зокрема, як: а) форма висловлення незгоди, як право судді на заперечення щодо змісту прийнятого рішення Конституційного Суду України чи окремих положень; б) як елемент судового рішення, який не має обов'язкової юридичної сили та не передбачає настання юридичних наслідків; в) як гарантія незалежності судді Конституційного Суду України; г) як вагомий складник розвитку конституційно-правової доктрини та джерело наукового пізнання.

Окрема думка судді Конституційного Суду України є винятковим явищем, що слугує укріпленню обґрунтованості рішення та виступає засобом оприлюднення суддею органу конституційної юстиції свого бачення стосовно змісту та предмета справи, а також процесу розгляду справи, наслідками якого є належне виконання рішення Конституційного Суду.

REFERENCES

1. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку швидко відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (швидко правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16#Text>
2. Report on Separate Opinions of Constitutional Courts. Adopted by the Venice Commission at its 117th Plenary Session (Venice, 14–15 December 2018). Retrieved from: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2018\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2018)030-e)

3. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13 lypnia 2017 roku № 2136-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
4. Rehlament Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy ukhvalenyi na spetsialnomu plenarnomu zasidanni Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Postanovoiu Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 liutoho 2018 roku № 1-ps/2018. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18>
5. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Shevchuka S.V. stosovno Vysnovku Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za zvernenniam Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nadannia vysnovku shchodo vidpovidnosti zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrainy ta suddiv vymoham statei 157 i 158 Konstytutsii Ukrainy. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy – Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*. 2015. № 4. S. 54–69.
6. Horodovenko V. Okrema dumka suddi yak tvorche osmyslennia predmeta konstytutsiinoho provadzhennia. *Publichne pravo – Public law*. 2020. № 1(37). S. 9–20.
7. Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. / Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. 2002. T. 4: N – P. 717 s.
8. Slidenko I.D. Tlumachennia Konstytutsii: pytannia teorii ta praktyky v konteksti svitovoho dosvidu. Odesa: Feniks, 2003. 234 s.
9. Lylak D.D. Instytut okremoi dumky v konstytutsiinomu sudochynstvi (porivnialnyi analiz). *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy – Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*. 2011. № 4–5. S. 131–139.
10. Shevchuk I.M. Pravova pryroda okremoi dumky suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii Pravo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Law series*. 2013. Vypusk 23. Chastyna 1. Tom 1. S. 160–163.
11. Holmes O.W. *The Common Law*. Cambridge, Massachusetts and London, England, 2009. R. 3.
12. Khrystova H.O. Yurydychna pryroda aktiv Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy: dys. kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02. Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 2004. 226 s.
13. Namiasenko O.K. Pravovyi status suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy: dys. kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.02. DVNZ Kyivskiy natsionalnyi ekonomichnyi universytet imeni Vadyma Hetmana. Kyiv. 2009. 196 s.
14. Kupianska A.M. Stanovlennia ta rozvytok instytutu okremoi dumky suddi konstytutsiinoi yustytzii v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh: dys. ... d-ra filosofii: spets. 081 “Pravo”. Lvivskiy derzhavnyi universytet vntrishnikh sprav. Lviv, 2023. 244 s.
15. Namiasenko O.K. Kharakterystyka poniattia okremoi dumky suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Derzhava i pravo. Serii: yuryd. i polit. nauky – State and law. Series: law and political sciences: zbirnyk naukovtih prats*. Kyiv. 2007. Vyp. 37. S. 182–187.
16. Levandovska I.V. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy yak harantiia pryntsyphu nezalezhnosti: pro et contra. *Yurydychnyi visnyk – Legal bulletin*. 2021. № 3(60). S. 97–102.
17. Slinko T.M., Tkachenko Ye.V. Pravova pryroda okremoi dumky suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*. 2011. № 11. S. 53–59.
18. Spodaryk M. Okrema dumka suddi orhanu konstytutsiinoi yurysdyksii: do pytannia pro yii rol ta znachennia. Retrieved from: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Dopovid-_Spodaryk.pdf

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Shevchuka S.V. stosovno Vysnovku Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za zvernenniam Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nadannia vysnovku shchodo vidpovidnosti zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosudivstva) vymoham statei 157 i 158 Konstytutsii Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16#Text> (data zvernennia: 28.11.2023)
2. Report on Separate Opinions of Constitutional Courts. Adopted by the Venice Commission at its 117th Plenary Session (Venice, 14–15 December 2018). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2018\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2018)030-e) (data zvernennia: 28.11.2023)
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 28.11.2023)
4. Регламент Конституційного Суду України, ухвалений на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року № 1-пс/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18> (дата звернення: 28.11.2023)
5. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Shevchuka S.V. stosovno Vysnovku Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za zvernenniam Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nadannia vysnovku shchodo vidpovidnosti zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrainy ta suddiv vymoham statei 157 i 158 Konstytutsii Ukrainy. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. 2015. № 4. S. 54–69.
6. Horodovenko V. Okrema dumka suddi yak tvorche osmyslennia predmeta konstytutsiinoho provadzhennia. *Publichne pravo*. 2020. № 1(37). S. 9–20.
7. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл. 2002. Т. 4: Н–П. 717 с.

8. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса : Фенікс, 2003. 234 с.
9. Лилак Д.Д. Інститут окремої думки в конституційному судочинстві (порівняльний аналіз). *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 131–139.
10. Шевчук І.М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Випуск 23. Частина 1. Том 1. С. 160–163
11. Holmes O.W. *The Common Law*. Cambridge, Massachusetts and London, England, 2009. P. 3.
12. Христова Г.О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: дис. канд. юрид. наук : спец. : 12.00.02. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків. 2004. 226 с.
13. Намясенко О.К. Правовий статус судді Конституційного Суду України: дис. канд. юрид. наук : спец. : 12.00.02. ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ. 2009. 196 с.
14. Куп'янська А.М. Становлення та розвиток інституту окремої думки судді конституційної юстиції в Україні та зарубіжних країнах : дис. ... д-ра філософії : спец. : 081 «Право» Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2023. 244 с.
15. Намясенко О.К. Характеристика поняття окремої думки судді Конституційного Суду України. *Держава і право. Серія : Юридичні і політичні науки* : збірник наукових праць. Київ. 2007. Вип. 37. С. 182–187.
16. Левандовська І.В. Окрема думка судді Конституційного Суду України як гарантія принципу незалежності: pro et contra. *Юридичний вісник*. 2021. № 3(60). С. 97–102.
17. Слінько Т.М., Ткаченко Є.В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 11. С. 53–59.
18. Сподарик М. Окрема думка судді органу конституційної юрисдикції: до питання про її роль та значення. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Dopovid_Spodaryk.pdf (дата звернення: 28.11.2023)